

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 23 Jun 2022

Accepted 20 Jan 2023

Published 22 Aug 2024

ISSN(Online): 2717-1671

ISSN(Print): 2251-6131

Research article

Analyzing the development course of the creation of the Othlo Matlo doll in the rain prayer of the people of Rashtkhar city (based on the concept of transformation)

Sahar Changiz ^(a), Mahbobe Zabbah ^{(b)*}

- a) Ph.D. student, Lecturer, Department of Art, Ferdous Institute of Higher Education, Mashhad, Iran (mozaaffar.mazhar2@gmail.com)
b) Masters student, Department of Art, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran

Keywords

Goddess Anahita, ataloo Mataloo doll, rain prayer, developmental critique, Roshtkhar city, The concept of transformation

Citation

Changiz, Sahar, and Zabab, Mahboubeh. (2024). Exploration of the evolutionary trend of creating Atlo Metlo dolls in the Rain Prayer of the people of Rashtkhar County (based on the concept of transformation). *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 171-188.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Background and Objective: The purpose of this article is to investigate the reasons for the change in the nature of the ataloomataloo doll in the process of creating the rain prayer of the people of Roshtkhar. The main question is, has the doll (ataloo, Mataloo) changed in the path of evolutionary creation?

Methods: This research is a form of developmental research and from the point of view of descriptive-analytical data analysis, by collecting information in the form of documents,

Results: The rain prayer ceremony in Roshtkhar city scary doll called (ataloomatloo), which is not beautiful in appearance and is worthless. According to the evolutionary view, the puppets of Le Mataloo are repeated as the final text and work of art in a vacuum and have not been created in practice. Therefore, with common themes and early pre-texts with intensity and weakness in the historical context, it is prone to the bite of pre-texts and changes over time for various reasons. In the course of this transition, according to the transformation aspect based on developmental critique, while making changes in minor factors, the internal relations and its main identity should not be harmed.

Conclusion: it is concluded that Ataloomataloo doll is the goddess Anahita, but under the influence of contexts such as ideological (political, economic), Cultural and religious) influenced by values and norms over time has undergone changes in factors such as image and personality and manner of dress and social status, and identity in internal factors.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.361907.1081>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_206307.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (mzabbah1268@gmail.com)

Introduction

With the onset of the cold season and the occurrence of consecutive droughts, the necessity of holding a rain prayer ceremony inspired by the rituals performed for the valuable goddess Anahita, has attracted the attention of the agricultural residents of Rashtkhar district. In the process of this ceremony, a puppet-like doll is first created, and then in the form of a collective procession, while reciting poetic verses under the title of rain prayer, they turn it around in the neighborhoods and streets of the city. This process shows that although humanity has entered the agricultural era culturally late, it is still dependent on heavenly gods and weather phenomena. With a little exploration in this ceremony, which is held to alleviate drought and bring rain, one can find the traces of sacrificial offerings and the rituals held for the valuable goddess Anahita. Additionally, based on the evolutionary critique, it can be stated that the puppet (Atloomatloo) created in the image of the goddess Anahita, has an initial pattern and a systematic and structured internal framework. Therefore, it has not suddenly taken shape, but rather as a repeated artistic work, it has roots that date back to ancient myths. According to the theory of transformation, which suggests that the creation of a work is not a unique phenomenon, but is based on foundations and pretexts that evolve during this process and complete changes, it can be considered as a final artistic work or a text that, in the process of transitioning from initial pretexts or the inspired pattern, has not remained immune to the influences and effects of meta-pretexts such as ideological conditions (political, economic, cultural, religious) influenced by norms and values of different eras and backgrounds. However, after considering the aspect of transformation, it should only show a slight difference, so that its internal relationships and original nature are not compromised, and if there are changes and transformations, they should take place in external factors and the axis of composition. For example, if we liken

the creation of the puppet character (Atloomatloo) to a chess game due to having a fixed and systematic pattern, after the transition from the pre-textual form to the final text, similar to the transfer of chess from Iran to other countries, the nature and role of the pieces should remain fixed, so that its internal relationships are not harmed, but if this change occurs in the material of the pieces, such as turning from bone to wood, this change and transformation is in external factors and will show a minor difference. Based on part of the evolutionary perspective, each continuous visual display and chronological sequence has common foundations and changes over time due to various reasons. A notable point in this regard is the identity of the puppet (Atloomatloo). The people of this region, by placing this name on the puppets and scarecrows, use this term as a symbol of insult due to the ugly appearance and somehow the inefficiency of these puppets in relation to each other, and it is prevalent among the general population. This itself brings the mind closer to a different aspect from the perspective of evolutionary critique.

Materials /Methods

The present research is fundamentally descriptive in nature. Data collection in this study was done using library research, fieldwork, and observation. The method of analysis in this research is qualitative. The approach of this article, using the method of deconstructive critique, is based on the concept of transformation. The target population includes the agricultural community of residents in Rashtkhar County, which was selected fully consciously and selectively.

Discussion and Findings

Based on the concept of transformation, the findings of the research show that the Atloomatloo doll in the rain prayer of Rashtkhar County, inspired by the goddess Anahita, has been created for reasons such as transmission through face-to-face

communication in oral culture and influenced by the norms of political, social, and religious traditions of Zoroastrianism and Islam, such as emphasis on simplicity and condemnation of the construction of statues and destruction of fire temples as the last strongholds of Anahita. Additionally, the ideological conditions prevailing in the era, changes in the execution of Anahita worship ceremonies from the rulers to the general public, and economic influences have all played a role in this process in a way that people did not have the ability to make magnificent offerings of the pre-Zoroastrian and Zoroastrian periods and did not have access to the description of his external magnificence in the Avesta, thus influencing this transformation. All these factors have led them to create a new character named Atloomatloo based on their perception of pre-myth and the initial pattern.

Conclusions

Atloomatloo is indeed the same goddess Anahita who, due to the transformation of identity in the internal and structural factors of this goddess, such as appearance and personality, and social status through reduction, has undergone identity transformation in the internal factors over time due to the influence of political, economic, cultural, and religious ideological changes, under the influence of values and norms.

Acknowledgment

As the future of this research, I can use this format to analyze other goddesses present in ceremonies and rituals adapted from ancient Iranian culture.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

واکاوی سیر تکوینی خلق عروسک اتلومتلو در دعای باران مردم شهرستان رشتخوار (بر اساس مفهوم دگرگونی)

سحر چنگیز: (الف)، محبوبه ذباح: (ب)*

(الف) استادیار، گروه هنر، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران (sahar.changiz.artscholar@gmail.com)
(ب) دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه هنر، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

چکیده

مراسم دعای باران در شهرستان رشتخوار با الهام از مراسم برگزار شده برای الهه ارزشمند آناهیتا، دارای بن‌مایه و ریشه‌هایی است که به دوران باستان برمی‌گردد. این مراسم با خلق عروسکی مترسک‌وار به نام (اتلومتلو) که از ظاهری نه‌چندان زیبا برخوردار است، همراه می‌شود. عروسک اتلومتلو طبق نگاه تکوینی، به‌عنوان متن و اثر هنری نهایی تکرار شونده، در خلأ و به‌صورت ناگهانی به وجود نیامده است. از این‌رو، با بن‌مایه‌های مشترک و پیشامتن‌های اولیه با شدت و ضعف در بستر تاریخی، مستعد گزند پیرامتن‌ها و دگرگونی در گذر زمان بنا به دلایل گوناگون است. در مسیر این انتقال طبق جنبه دگرگونی مبنی بر نقد تکوینی ضمن ایجاد تغییرات در عوامل جزئی باید به روابط درونی و هویت اصلی این الهه صدمه‌ای وارد نشود. هدف این پژوهش، واکاوی علل تغییر ماهیت عروسک اتلومتلو در روند خلق تکوینی دعای باران اهالی شهرستان رشتخوار است. سؤال اصلی بر این محور قرار دارد که آیا عروسک (اتلومتلو) در مسیر خلق تکوینی دچار دگرگونی شده است؟ این پژوهش از نوع تحقیقات تکوینی و از منظر بررسی داده‌ها به‌صورت توصیفی-تحلیلی، با جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت اسنادی، این نتیجه حاصل شده است که عروسک اتلومتلو همان الهه آناهیتا است، اما تحت تأثیر پیرامتن‌هایی همچون تأثیرات ایدئولوژیک (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی) و متأثر از ارزش‌ها و هنجارها در گذر زمان دچار دگرگونی در عواملی همچون شمایل، شخصیت، نحوه لباس پوشیدن، موقعیت اجتماعی و هویت در عوامل درونی شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۱۷۱-۱۸۸

واژگان کلیدی

الهه آناهیتا، عروسک اتلومتلو، دعای باران، نقد تکوینی، شهرستان رشتخوار، مفهوم دگرگونی

استناد به مقاله

چنگیز، سحر و ذباح، محبوبه. (۱۴۰۳). واکاوی سیر تکوینی خلق عروسک اتلو متلو در دعای باران مردم شهرستان رشتخوار (بر اساس مفهوم دگرگونی). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۱۷۱-۱۸۸.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.361907.1081>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_206307.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

با آغاز فصل سرما و بروز خشکسالی‌های پی‌درپی، لزوم اجرای مراسم دعای باران با الهام از مراسم برگزار شده برای الهه ارزشمند آناهیتا، در میان اهالی کشاورز شهرستان رشتخوار مورد توجه^۱ قرار می‌گیرد. در روند این مراسم، ابتدا عروسکی مترسک وار ساخته می‌شود، سپس به صورت یک راهپیمایی دسته‌جمعی، درحالی‌که ابیاتی که تحت عنوان دعای باران می‌خوانند، آن را در محلات و خیابان‌های شهر می‌گردانند. این روند نشان می‌دهد که اگرچه بشر از لحاظ فرهنگی دیرزمانی است که وارد دوره کشاورزی شده، اما هنوز هم به خدایان آسمانی و نزولات جوی وابسته است. درواقع، برپایی این مراسم از سالیان دور تا کنون نشان می‌دهد، هنوز هم «خشکسالی یکی از پرهزینه‌ترین بلاهای طبیعی است که به لحاظ کاهش تولیدات کشاورزی اسباب رنج و عذاب روستاییان به شمار می‌رود. همچنین مخاطرات محیطی نظیر خشکسالی این ظرفیت را دارند که در نبرد سیستم‌های کاهش خطر به سوانحی هولناک و ویرانگر برای اجتماعات بشری تبدیل شوند» (Sadeghlo, 2018: & Khairabadi 88). با اندکی کندوکاو در این مراسم که به منظور رفع خشکسالی و بارش باران صورت می‌گیرد، می‌توان ردپای قربانی دادن و مراسم برگزار شده برای الهه ارزشمند آناهیتا را یافت. همچنین با استناد به نقد تکوینی می‌توان گفت، عروسک (اتلومتلو) که با الگو گرفتن از الهه ارزشمند آناهیتا خلق شده، دارای الگوی اولیه و نظام و ساختاری قاعده‌مند و درونی است. از این‌رو، ناگهانی و به صورت اتفاقی شکل نگرفته است. درواقع، به‌عنوان اثر هنری تکرارشونده، دارای ریشه‌های است که به اسطوره‌های کهن برمی‌گردد. بر طبق نظریه دگرگونی مبنی بر اینکه خلق اثر پدیده‌ای یگانه نیست، بر پایه داشته‌ها و پیش‌متن‌هایی است که در طی این فرآیند و تغییرات کامل می‌شود، می‌توان

آن را به‌عنوان اثر هنری نهایی یا یک متن نامید که در مسیر انتقال از پیش‌متن‌های اولیه یا الگوی مورد الهام، از گزند و تأثیرات پیرامتن‌هایی همچون شرایط ایدئولوژیک (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی) متأثر از هنجارها و ارزش‌های زمانه و زمینه در اعصار مختلف مصون نمانده است. با این وجود، باید بعد از در نظر گرفتن جنبه دگرگونی تنها تفاوت اندکی را نشان دهد، به طوری که به روابط درونی و ماهیت اصلی آن صدمه‌ای وارد نشود و اگر تغییرات و دگرگونی هست، در عوامل بیرونی و ترکیب محور آن صورت گیرد. به‌عنوان مثال، اگر خلق شخصیت عروسک (اتلومتلو) را به علت داشتن نقشه‌ای ثابت و قاعده‌مند، به بازی شطرنج تشبیه کنیم، باید بعد از انتقال از قالب پیش‌متن به متن نهایی همچون انتقال بازی شطرنج از کشور ایران به سایر کشورها، ماهیت و نقش مهرها ثابت بماند، تا به روابط درونی آن آسیب وارد نشود، اما اگر این تغییر در جنس مهرها صورت گیرد، به طوری که از استخوان به چوب تبدیل شود، این تغییر و دگرگونی، در عوامل بیرونی است و تفاوت جزئی را نشان خواهد داد. مبنی بر بخشی از دیدگاه تکوینی، هر نمایش بصری مستمر و برخوردار از توالی زمانی، دارای بن‌مایه‌های مشترک و تغییراتی در گذر زمان بنا به دلایل گوناگون است. در این میان، نکته قابل توجه هویت عروسک (اتلومتلو) است. مردم این منطقه با قرار دادن این نام بر روی مترسک‌های سر پالیز، این واژه را به‌عنوان نمادی از توهین به علت ظاهر زشت و به نوعی عدم کارایی این عروسک در ارتباط با یکدیگر به کار برده و در میان توده عموم مردم، رواج دارد. این خود ذهن را بیش از پیش به جنبه دگرگونی از منظر نقد تکوینی نزدیک می‌کند. در این بین، آنچه حائز اهمیت است، واکاوی الگوی ثابت ارائه شده در پیش‌متن مکتوب (الهه آناهیتا) و متعاقباً تغییرات صورت گرفته در مسیر خلق

۱. برای کسب اطلاعات کامل در مورد شهرستان رشتخوار، ر.ک: (Tavakoli, Esmailpoor, 2015: 15-21).

و تجسم یافتن آن در قالب عروسک (اتلومتلو) به‌عنوان اثر هنری و متن نهایی است.

هدف پژوهش حاضر، واکاوی علل تغییر ماهیت عروسک اتلو متلو در روند خلق تکوینی در دعای باران اهالی شهرستان رشتخوار است. سؤال اصلی این است که آیا عروسک (اتلومتلو) در مسیر خلق تکوینی دچار دگرگونی ماهیتی شده است؟ همچنین می‌خواهد دلایل تفاوت‌های موجود بین پیشامتن اولیه (الهه آناهیتا) و متن هنری نهایی (عروسک اتلومتلو) را در دوره‌های پیشازرتشت، زرتشت، پسازرتشت و دعای باران شهرستان رشتخوار مورد واکاوی قرار دهد.

مبنی بر چارچوب نظری ارائه‌شده و با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، فرضیه اصلی بر این نگرش استوار است که ماهیت الهه آناهیتا در روند این انتقال تا رسیدن به متن نهایی (عروسک اتلومتلو) دچار تغییر و دگرگونی بوده است. این نوشتار از لحاظ ماهیت، توصیفی و از نوع تحقیقات بنیادی است. گردآوری اطلاعات در این نوشتار با استفاده از روش کتابخانه‌ای و فیش‌برداری و مشاهده است. شیوه تحلیل در این پژوهش، کیفی است. رویکرد این مقاله با بهره‌گیری از روش نقد تکوینی مبتنی بر مفهوم دگرگونی است. جامعه آماری آن شامل طبقه کشاورز اهالی شهرستان رشتخوار است که به‌صورت کاملاً آگاهانه و گزینشی انتخاب شده‌اند.

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه، منبعی که به‌طور مستقیم بر اساس مفهوم دگرگونی به سیر تکوینی خلق عروسک اتلومتلو در دعای باران مردم شهرستان رشتخوار پرداخته باشد، یافت نشد، اما می‌توان به برخی از پژوهش‌های مرتبط در این‌باره اشاره کرد، از جمله در مقاله حاتمی با عنوان «فرهنگ مردم: گلابارون؛ دعای باران در کازرون» در پی موضوع بررسی و توصیف دعای باران در کازرون این نتیجه حاصل شده که دختران نقش به‌سزایی در اجرای این مراسم دارند (Hatami, 1992). همچنین در پژوهشی دیگر از انصاری با عنوان «تحلیل

نشانه‌شناختی آیین قبله دعا، طلب بارش باران در قشم» در پی موضوع تحلیل نشانه‌شناسی عناصر و کارکردهای اجتماعی تشکیل‌دهنده آیین این نتیجه حاصل شده است که یک الگوی ساختاری آئینی به تسلی، امنیت عاطفی، نظم اجتماعی و اجتماعی شدن فرد کمک می‌کند (Ansari, 1392). در پژوهشی دیگری از پوربایرام با عنوان «تحلیل نشانه-معناشناسانه نظام گفتمان امام رضا^(ع) پژوهش موردی: دعای طلب باران» با مسئله چگونگی رقم خوردن هرثمونی مطلوب امام رضا^(ع) یعنی ابلاغ و ترویج امامت فراخور زمان، این نتیجه حاصل شده که انواع گفتمان ما را با پاسخی مناسب مواجه می‌کند (Purbayram, 2019). در مقاله‌ای از رضایی با عنوان «آب، آئینه و آئین، نگاهی به جایگاه آب در زندگی مردم هرمزگان» با بررسی جایگاه آب در زندگی مردم هرمزگان این نتیجه حاصل شده که جایگاه آب و نگاه آئینی به آن در میان مردم هرمزگان در گذر زمان بسیار ارزشمند بوده است (Rezaei, 2007). همچنین در پژوهشی از پوربختیار و خسروی با عنوان «جایگاه ایزد بانو آناهیتا، الهه آب در باورهای ساسانیان» در پی بررسی جایگاه و اهمیت آناهیتا در باورهای ساسانیان این نتیجه حاصل شده که اعتقاد به آناهیتا در میان ساسانیان یک سنت و رکن اساسی بوده و از هیچ ایزدی در آئین زرتشتی به‌اندازه آناهیتا با دگرمی و دل بستگی یاد نمی‌شود (porbakhtyar&khosravi, 2014). در مقاله‌ای از بهروزی‌نیا با عنوان «بررسی ردپای جان‌بخشی آناهیتا بر عروسک‌های آیین باران‌خواهی» در پی بررسی تأثیر جان‌بخشی الهه آناهیتا بر روی عروسک‌های آیین باران خواهی این نتیجه حاصل شده که الهه آناهیتا بر شکل و نحوه حرکت عروسک‌های باران مؤثر بوده است (Behrouzinia, 2015). تفاوت و نوآوری پژوهش حاضر در این است که به مسئله سیر تکوینی خلق عروسک اتلو متلو با تکیه بر مفهوم دگرگونی می‌پردازد تا به دلایل این

اولیه متن نهایی است که در تغییر و تحولات بعدی به متن نهایی ختم می‌شود (NamvarMutlaq & Asadalahi, 2013: 14).

شهرستان رشتخوار

رشتخوار شهری واقع در استان خراسان رضوی و در بخش مرکزی شهرستان قرار دارد. جمعیت آن بر پایه سرشماری عمومی نفوس و مسکن در ۱۳۹۵ ش، ۷/۵۱۴ نفر در ۲/۱۱۳ خانوار است. شهرستان رشتخوار با گستردگی ۴۳۶۰ کیلومترمربع وسعت و مرکزیت شهری به همین نام از شمال شرقی و غربی به تربت‌حیدریه و از جنوب غربی و جنوب به گناباد و از شرق و جنوب شرقی به خواف محدود می‌شود. ارتفاع این شهرستان از سطح دریاهای آزاد ۱۱۴۰ متر است. این شهرستان دارای ۲۱۷۴ هکتار زمین‌های عرصه جنگلی و ۵ هکتار فضای سبز است. این شهرستان دارای آب و هوای خشک و کویری است. فاصله آن با مرکز استان خراسان رضوی حدوداً ۲۰۰ کیلومتر است. این شهرستان که شغل اکثر مرمان آن کشاورزی است، به لحاظ قرارگیری منطقه در عرض متوسط و تأثیر توده‌های شمال و غربی در این منطقه باعث شده است که نوع خاصی از اقلیم در این منطقه حکم‌فرما شود. تأثیر توده‌های باران‌زای غرب باعث ریزش باران در اواخر پاییز و زمستان و اوایل بهار می‌گردد. خصوصیات دالانی دشت باعث نفوذ هرچه بیشتر توده‌های باران‌زای غربی می‌شود (Tavakoli & Ismailpour, 2015: 16).

آناهیتا در آئین زروانی (پیشازرتشت) به‌عنوان پیشامتن اولیه برای شروع بحث این پژوهش، ابتدا باید دانست که خلق عروسک اتلومتلو در دعای باران اهالی شهرستان رشتخوار طبق روند تکوینی به‌عنوان اثر هنری نهایی که می‌توان نام یک متن را نیز بر آن نهاد، دارای الگوی اولیه یا پیشامتن‌هایی همچون الهه آناهیتا به‌عنوان یک خدا بانوی قابل‌احترام و شکوهمند در دل تاریخ است. عروسک اتلومتلو به‌عنوان اثر

دگرگونی در دوره‌های پیشازرتشت، زرتشت و اسلام در قالب دعای باران شهرستان رشتخوار دست یابد. می‌توان بیان داشت که در هیچ‌یک از پژوهش‌های مذکور به این مسئله پرداخته نشده است.

روش پژوهش

با توجه به چارچوب نظری این پژوهش که بر دیدگاه تکوینی تکیه دارد، می‌توان گفت که نقد تکوینی نقدی است که مراحل پیش از تولید یک اثر ادبی-هنری را بررسی و مطالعه می‌کند و معمولاً به رویدادهای بعد از آن نمی‌پردازد. از آنجاکه در طول تاریخ همواره مهم‌ترین عنصر برای مطالعه یک اثر، متن بوده است، نقد تکوینی نیز با تکیه بر متن، مراحل شکل‌گیری و فرآیند تولید یک اثر را بررسی می‌کند تا عوامل مؤثر در شکل نهایی را پیدا کند. در این حال، چرک‌نویس‌ها و اسکیس‌ها که همیشه دور انداخته می‌شود، گاه از خود متن مهم‌تر است. نقد تکوینی اسرار فرآیند زایش و آفرینش اثر را هویدا می‌کند. بنابراین، بخش آفرینش اهمیت زیادی دارد. درست مثل جنین‌شناسی که قبل از تولد نوزاد صورت می‌گیرد و به مسائلی می‌پردازد که از بحث‌های دیگر متفاوت است. این نقد میان نقدهای ساختارگرا و پساساختارگرا شکل گرفته است و واسطه‌ای میان این دو است. در واقع، نه به‌اندازه ساختارگرایان به بررسی متن می‌پردازد و نه به‌اندازه پساساختارگرایان درگیر مؤلف می‌شود (NamvarMutlaq & Asadalahi, 2013: 93).

بلکه تلاش دارد تا پیشامتن‌ها را نیز مورد مطالعه قرار دهد. می‌توان گفت پیشامتن‌ها صورت‌های پردازش عملی الهام اولیه یا ایماژ در مرحله متن‌پردازی است. در بیشتر موارد، بقایای مادی از آن به شکل دست‌نوشته در ادبیات و یا اتود در نقاشی باقی می‌ماند. پژوهشگر تلاش می‌کند که این موارد را جمع‌آوری و روند تغییرات انجام‌شده در آن سوی مؤلف را مشخص کرده و با متن نهایی مقایسه و علل تغییرات را پی‌جویی کند. پیشامتن، شکل‌ها، طرح‌ها و نسخه‌های

هنری تکرارشونده، دارای ریشه‌هایی است که نشأت گرفته از داستان‌ها و اسطوره‌های کهن است. بر طبق نظریه دگرگونی خلق اثر پدیده‌ای یگانه نیست، درواقع خلق اثر هنری بر پایه داشته‌ها و پیش‌متن‌هایی است که در طی این تغییرات کامل و دگرگونه می‌شود. در این روند هم اگرچه این الهه در دوره پیشازرتشت و در باور انسان عصر اسطوره در آسمان بوده، اما نشان می‌دهد که دیرزمانی است بشر از لحاظ فرهنگی وارد عصر کشاورزی شده است. این الهه به علت ارزش و اهمیت در نزولات جوی همچون باران و برف، مورد پرستش و احترام پادشاهان و عموم مردم بوده است. درواقع، به دلیل ارزش و مقام این ایزد بانوی مؤثر و مورد احترام، مادرسالاری در این دوران بر نظام ارزش‌ها و هنجارها حاکم بوده است، اما اگر رد پا و نحوه تشکیل جنینی این الهه باستانی را دنبال کنیم، ابتدا باید به سرچشمه‌ها و الگوی اعتقادی ایرانیان باستان قبل از شروع زرتشت بپردازیم.

اردشیر دوم هخامنشی در ۴۰۴-۳۵۸ پ.م، ارائه‌کننده روایت ویژه‌ای است. اساس این روایت به پیش از آفرینش هستی و قبل از ظهور زرتشت می‌رسد. روایت این‌طور بیان می‌کند: پیش از آفرینش هستی در جهان، تنها وجود حقیقی زروان^۱ بود. او مدت هزار سال قربانی داد تا خدا فرزندی به او عطا کند تا ادامه آفرینش را به او بسپارد. بعد از هزار سال در اندیشه‌اش شک راه یافت که آیا این فرزند به دنیا خواهد آمد؟ از این‌رو، به دلیل این شک دو فرزند اهریمن و اهورامزدا را آبتن شد. در ادامه زروان که تصمیم گرفته بود به محض به دنیا آمدن اهورامزدا او را حاکم جهان کند، اهریمن با شکافتن شکم پدر، خود را نمایان ساخت. زروان به‌ناچار حیات را به سه دوره هزارساله تقسیم کرد. هزاره اول را که عصر ناامنی است، به اهریمن و پادشاهی دوم را به اهورامزدا و هزاره سوم را به دوران مبارزه این دو برادر برای تسلط بر هستی و جهت

داوری بینشان رقیب میترا را به‌عنوان حدفاصل نور و ظلمت و واسطه میانجی آنان قرار داد (Qadri, 2015: 20). این روند نشان می‌دهد، در دوره آغاز آفرینش هستی روایتی مخصوص و مربوط به خلق آناهیتا هنوز موجودیت نیافته بوده، اما به نظر می‌رسد این الهه که «شخصیت و خویشکاری‌های (ایشتار) بابلی و (کیریشیا) ایلامی را در خود دارد با عنوان اردیسورا، به معنای بی‌آلایش و پاک از خویشکاری نگهبانی آب‌ها و حضور فعال در کنار اهورامزدا و میترا جایگاهی پرشکوه در مناسک آئینی رایج ایرانیان زروانی راه می‌یابد» (Barian, 2012: 56). همچنین توصیف فوق نشان می‌دهد که این الهه در بدو خلقت و از همان ابتدا به دلیل اهمیت آب و نزولات آسمانی و قرارگیری در کنار اهورامزدا از جایگاهی والا و نیک در نزد عموم برخوردار بوده است، به‌طوری‌که معابد و تندیس‌هایی به نشان احترام و گرمی داشت او در نقاط مختلف ایران باستان برپا می‌شود (تصویر ۱). در ادامه این روند، «جشن‌های سال نو، مهرگان و پیروان که مربوط به آئین‌های کشت و برداشت و سنن و مناسک مربوط به آئین‌های سیاوش و غیره است، در ایلام و در بین ایرانیان باستان رواج می‌یابد» (Barian, 2012: 56). این توصیف و استناد فوق پله‌پله ما را به سمت یکی از پیشامتن‌ها و الگوی اولیه در روند خلق عروسک اتلومتلو راهنمایی می‌کند. با دقت در نحوه توصیف متوجه می‌شویم که پادشاهان به‌عنوان پیرامتن‌های تأثیرگذار در رأس حکومت و رواج‌دهنده ایدئولوژی (سیاست، فرهنگ، مذهب و اقتصاد)، متأثر از هنجارها و ارزش‌های زمانه و زمینه خود، جهت تحکیم و متبرک ساختن قدرتش از این الهه^۲ مورد احترام نزد عموم بهره‌جسته‌اند، به‌طوری‌که در هر دوره بر پیشامتن‌های خلق شده و الگوی اولیه تأثیرات مثبت یا منفی داشته‌اند.

۱. برای اطلاعات بیشتر در مورد آفرینش در آئین زروانی، ر.ک: (پلوتارخوس- «ایزیس و اوزیرایس»، بخش تعالیم زرتشت مجوس- بند ۴۷).

تصویر ۱: سر و دست برنزی از مجسمه آناهیتا که در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. مربوط به ۱۰۰-۲۰۰ ق. م (URL1)

تداوم آناهیتا در دوره ظهور زرتشت و اسلام در قالب پیشامتن‌های ثانویه

با ظهور پیامبری به نام زرتشت و رواج دین و آئین مخصوص، اگرچه ایرانیان با دین جدیدی به نام زرتشت آشنا شدند، اما این پیامبر که اعتقاد داشت انسان موجودی آزاد است و در تصمیم‌گیری‌های خود اختیار دارد، به دلیل اینکه سعی می‌کرد به ارزش‌ها و هنجارهای جاری در میان عموم مردم احترام بگذارد و از طرفی با پذیرش آسان‌تری هم از سوی عموم مردم روبرو شود، با پایبندی به دو نیروی خیر و شر این آزادی را هدیه‌ای از جانب اهورامزدا اعلام کرد. از این‌رو، سایر ایزدان همچون آناهیتا که در دوره‌های قبل از او با ارزش و احترامی والا در کنار اهورامزدا یاد می‌شد، ضمن پایبندی به پیشامتن و الگوی اولیه خود موردتکریم قرار گرفتند. ظهور الهه آناهیتا و قرار گرفتن این الهه محبوب در کنار اهورامزدا به‌طور مشخص، «توسط مغ‌های هخامنشی در سال ۵۵۹-۵۲۹ پ.م و پی آمد منطقی تلاش آن‌ها در جذب سنن و باورهای رایج منطقه در نظام اعتقادی و فرهنگی مزدیسنا بر پایه مثلث قدسی متعلق با ساختار اعتقادی در بابل و ایلام به شمار می‌رفته» (Qadri, 2010: 19)، به‌طوری‌که «در آبان‌یشت که یکی از یشت‌ها و قصاید بلند کتاب اوستا است و دارای ۱۲۲ بند و از نظر ترتیب یشت پنجم و سومین یشت بزرگ به حساب می‌آید، به‌طور کامل و اختصاصی به آناهیتا می‌پردازد. آبان‌یشت از آناهیتا این خدا بانوی ظهور یافته در ایران باستان و اعتقادات زروانی، تحت عنوان زنی زیبا، نیرومند و خوش‌اندام، با کمربندی به میان‌بسته،

بالابند و آزاده، با شاخه‌ای برسم در دست که گوشواره‌ای چهارگوش برگوش، گردنبندی را نیز برگردن دارد، یاد می‌کند» (ChristianSen, 1988: 27). با دقت در نحوه توصیفات الهه آناهیتا به‌عنوان پیشامتن‌های اولیه عروسک اتلومتلو متوجه می‌شویم، از منظر دگرگونی با تکیه بر دیدگاه تکوینی، ضمن تأیید زرتشت بر پیشامتن اولیه بر جایگاه والای او به دلیل این تقویت افزوده شده است. می‌توان گفت تا اینجا مسیر ما هنوز شاهد دگرگون ماهیتی این الهه نشده‌ایم.

در ادامه مسیر همچنین «در بند ۶ آبان‌یشت تأکید می‌کند که ناهید برای گسترش قبیله و نگهبانی و نگهداری آفریده شده» (Kazemzadeh, 2013: 57) و برای استناد بر شکوهمندی این الهه باستانی طبق توصیفات آبان‌یشت می‌توان این‌طور اشاره کرد، «یکی از مهم‌ترین صفات ناهید سورا به معنی نیرومند است. سورا صفت اهورایی و نیرومندیش بر دیوان را به نمایش می‌گذارد. این صفت در کنار آناهیتا ۷۱ بار آمده، به همین خاطر مردمان طلب می‌کنند تا در برابر دشمنان یاریشان کند» (ChristianSen, 1988: 9-11). در توصیف کلمه آناهیتا می‌توان گفت، آناهیتا که به معنی پاکی است، «در کنار اسم اردوی و سورا ۷۱ بار تکرار شده است. این ویژگی به‌صورت پاک‌کننده نطفه مردان و مشمه زنان» (Samudi, 2010: 63)، برای زایش بهتر هستی اشاره شده است. همچنین، در مورد زیبایی او طبق اشارات آبان‌یشت می‌توان گفت که صفات بسیاری در آراستگی و جرئیات او به‌صورت

«کفش‌هایی با بندهای مخصوص اشاره شده است. گویی او را از روی پیکره‌اش در معابد توصیف کرده‌اند. بسیاری از تندیس‌های ناهید، به شکل‌های گوناگون، اما با لباس و آرایش محلی به طوری که چهره‌ای مطلوب را به نمایش بگذارد ساخته شده است» (Carnovy, 2013: 34). در ادامه از ویژگی‌های ارزنده دقیق دیگری که در آبان‌یشت برای او در نظر گرفته شده، آزادگی، بخشندگی، باروری، عشق مادری و درمان‌بخشی است. در مورد اشاره آبان‌یشت به آزادگی که بازم جزه یکی از صفات ارزنده آن‌اهیتا است، این‌طور آمده: «اهورامزدا او را با حرکت زبان خلق کرده است. در نتیجه روحش در او دمیده و اهوراکیش یکی از صفات ناهید است. به خاطر همین در داستان‌های عامیانه که پیرامون آزادگی است، ناهید اهمیت ویژه دارد» (Boyce, 2013: 2/28). همچنین نشان می‌دهد او به‌عنوان یک ایزد آسمانی به دلیل تأکید آبان‌یشت، تعالیم ایران باستان و زرتشت را

با هم درآمیخته و از فرایزدی و قدسیت در میان عموم برخوردار بوده است. در زمینه باروری هم از آنجاکه ناهید «وظیفه هدایت و نگهداری تمام آب‌های جهان را بر عهده دارد و آب خود نماد منشأ هستی مخلوقات، نیروبخشی چشمه حیات و تولد و مرگ هم در آن نهفته شده است، به‌صورت باران منشأ باروری است. در ادامه به‌عنوان یک رود اسطوره‌ای و نماد تمام آب‌های جهان از کوه هوکر به‌صورت شبانه‌روزی و در تمام فصل‌ها از دریای فراخکرد حرکت کرده و سپس تمام رودهای دیگر و به همین ترتیب تمام هفت‌اقلیم را آبیاری می‌کند»

(Hilens, 2008: 71). همچنین، ناهید از این جهت که «مشمه زنان را برای زایش پاک می‌کند. از زنان و دختران دفاع و به دختران دم‌بخت خانه دلیران عطا می‌کند، موکل ستاره ناهید هم هست» (Amouzgar, 2001: 26) (تصویر ۲).

تصویر ۲: تصویر آن‌اهیتا حک شده بر ظرف نقره‌ای، مربوط به قرن ۴-۶ م. (در حال حاضر در موزه هنر کلیولند نگهداری می‌شود). (Girshman, 2008:377)

دقیق ظاهری بیش از پیش بر شکوه آن‌اهیتا افزوده است. همچنین با تجسم بخشیدن و ملموس ساختن آن‌اهیتا به شیوه‌ای که ضمن الگوبرداری از پیشامتن زروانی و تلفیق آن با آئین زرتشتی احتمالاً با آمیختگی‌شان با زنان ثروتمند و درباری عصر خود، باعث زمینی شدن، قابل‌دسترس و محبوبیت این الهه در بین عموم مردم شدند. کاهنان و رهبران دینی هم با اختصاص دادن مکان خاصی از معابد به این الهه و تکرار این الگو برای پادشاهان به ترتیب و در گذر زمان، اذهان مردم را به‌وسیله این تأکید و تأیید پررنگ‌تر و به شکوه‌مندی این الهه کمک شایانی کردند.

آبان‌یشت در مورد درمان‌بخشی آن‌اهیتا توصیفات فراوانی را اختصاص می‌دهد. برای مثال، «ناهید نیروهای ایزدی را که در نبرد با دیوان زخمی شده‌اند، به‌صورت دائمی درمان می‌کند. اهورامزدا از زرتشت می‌خواهد که ناهید را به خاطر استحکام جهان ستایش کند. ناهید در بند ۱۸۹ آبان‌یشت خودش را چنین معرفی می‌کند: اهورامزدا مرا پاینده همه هستی مقدس تعیین کرد. با فره ایزدی من، مردمان دویا و چهارپایان و ستوران بر زمین راه می‌روند» (Samudi, 2010: 43). به همین خاطر از هیچ ایزدی به‌اندازه او با دلگرمی یاد نمی‌شود. در اینجا وصف جرئیات و ویژگی‌های

شر مصون دارند. همچنین در سال ۴۲۳-۴۰۱ پ.م در بنای معابد در نقاط مختلف بعد از یادکردن ایزدان آسمانی اهورامزدا و میترا و آناهیتا، دستور تراشیدن و خلق تندیس‌های قدسی برای آناهیتا را تحقق می‌بخشد. او اولین کسی است که فرمان برافراشتن تندیس از آناهیتا را در شوش و اکباتان می‌دهد» (Barian, 2012: 32). با دقت در نحوه ذکر نام و خطاب قراردادن آناهیتا بعد از اهورامزدا توسط (اردشیر دوم هخامنشی پسر داریوش اخس دوم) متوجه می‌شویم که آناهیتا به‌عنوان یک خدا بانوی مقدس و ارزشمند به چنان ارزش و اهمیتی دست پیدا می‌کند که باوجود استناد به روایات زروانی که خلق آناهیتا را بعد از میترا قرار داده است، در اینجا بلافاصله بعد از آوردن نام اهورامزدا نام آناهیتا ذکر می‌شود. در این دوران، تصاویر آناهیتا حتی بر روی سکه‌ها راه پیدا می‌کند (تصویر ۳).

تصویر ۳: ناهید و بهرام دوم (Girshman, 2008: 382)

مبانی اقتصادی و کشاورزی دارد، اما شخصیت شبه انسانی و خلق مجسمه‌ها و تندیس‌های ملموس از آناهیتا که با شرایط ایدئولوژیک سیاسی توسط حمایت پادشاهان از این الهه و اختصاص دادن ثروت که خود زمینه تبلیغات فرهنگی را در بین عموم در ترویج هنجارها و ارزش‌ها فراهم می‌کرد، موجب شد تا چهره‌ای عینی‌تر در اذهان عمومی نسبت به او شکل گیرد. این روند نشان‌دهنده ظهور قدرتمندانه و باشکوه آناهیتا از دوره زروانی تا پایان حکومت هخامنشیان است. در ادامه راه، الگوی ادامه یافته از الهه ارزشمند آناهیتا در دوره هخامنشیان بعد از حمله یونانیان به ایرانیان و از بین رفتن حکومت هخامنشیان در بدو ورود به حکومت سلوکیان باعث درهم‌آمیختگی دو اندیشه ایرانی-سلوکی شد. از این‌رو، خدایان المپ به دلیل هم‌پوشانی و اشتراکات فراوان به‌راحتی با ایزدان الهی درهم‌آمیخته و موردپذیرش واقع

این روند نشان می‌دهد، آناهیتا پله‌پله ضمن الگو از پیشامتن اولیه، تحت تأثیر پیرامتن‌های تأثیرگذار دوران خود، همچنان با قدرت اولیه به حیاتش ادامه می‌دهد. به‌عنوان تصدیق بر این موضوع در ادامه شاهد این هستیم که «در پی تجدید آپادانا، داریوش اول در شوش می‌گوید: به یاری اهورامزدا و آناهیتا و میترا من آپادانا را تجدید کردم» (Barian, 2012: 32). به‌عنوان نمونه‌ای مکتوب و قابل استناد که برای نخستین بار و به‌وضوح می‌توان شاهد نمودارشدن این الهه بود. اردشیر دوم هخامنشی پسر داریوش اخس دوم است که در سال ۴۰۴-۳۵۸ پ.م در کتیبه‌ای در شوش، مربوط به پایان یافتن عملیات ساختمان کاخ خود در این شهر، از (اهورامزدا و آناهیتا و میترا) به‌عنوان ایزدان باشکوه و هم‌تراز هم یاد می‌کند و می‌گوید: «من به یاری اهورامزدا این اقامتگاه را بنا کردم، باشد که اهورامزدا و آناهیتا و میترا مرا از

تصاویر حک شده بر روی سکه‌ها و پول‌های رایج در تمامی دوران و حتی دوره‌ای که ما در آن زندگی می‌کنیم، یکی از مهم‌ترین نکاتی است که تبلیغ‌گر و رواج‌دهنده ایدئولوژی (سیاسی، فرهنگی و مذهبی) است که در پس آن هنجارها و ارزش‌های حاکم در بین یک جامعه حکایت می‌شود. پس این خود یکی از دلایل مهم دیگری است که بر اهمیت و ارزش و جایگاه آناهیتا در آن دوران مهر تأییدی می‌زند و نشان می‌دهد، آناهیتا همچنان به‌عنوان یکی دیگر از پیشامتن اولیه تجسم‌یافته از عروسک اتلو، متلو در مبانی اعتقادی جوامع ایرانی راه‌یافته و سبب رواج قدرت و شکوه گسترده این خدا بانو و سنت مادرسالاری در سایر تمدن‌های شکل‌گرفته در ایران پس از ظهور زرتشت، کماکان ادامه یافته است. از این‌رو، همچنان آناهیتا جایگاه ارزشمند و باشکوه خود را حفظ می‌کند. در این دوران اگرچه اهورامزدا جایگاهی والا در

شدند. برای مثال «در تشابه آفرودیت با آناهید روبه‌رو می‌شویم، زیرا همان‌گونه که آفرودیت را با زیبایی خیره‌کننده، با مویی درخشان، اندامی سیمین، فریبا و موزون با تاجی مزین و زیبا بر سر به تصویر کشیده‌اند؛ تجسم آناهیتا در آبان پشت اوستا نیز زنی است جوان، خوش‌اندام، بلندبالا، زیبا چهره با بازوانی سپید و اندامی برازنده و به جواهر آراسته» (Purdawood, 1968: 235) که نشان می‌دهد، در این دوران به دلیل تشدید و تأکید دو فرهنگ بر اهمیت آناهیتا افزوده شد. درواقع، سرعت پذیرش و اشاعه یک امر فرهنگی یا اعتقادی می‌تواند تحت تأثیر متغیرهایی همچون سهولت در شناخت و هم‌پوشانی برای تعداد زیادی از مردم قرار گیرد و باید توجه داشت که از یک سو وام‌گیری فرهنگی جریانی دوطرفه است.

ارزش و جایگاه آناهیتا که روزبه‌روز به دلیل تلفیق باورهای یونانیان و ایرانیان افزوده شده بود، با روی کار آمدن اشکانیان دوچندان شد. مری بویس معتقد است که در این دوران نه تنها تاج‌گذاری شاهان اشکانی در معابد آناهیتا انجام می‌شده است، بلکه «در سرتاسر دوران اشکانی ناهید حتی پرستیده می‌شد. برای مثال، در نزدیکی شهر ری بر فراز چشمه‌ای، آرامگاهی برای ناهید ساخته شده که امروزه به نام بی‌بی (شهربانو) شهرت دارد. طبق کتیبه‌های موجود در آن و باور مردم مقبره شهربانو همسر امام سوم شیعیان و مادر امام چهارم شیعیان حضرت سجاد^(ع) است» (Karimian, 1967: 324). مری بویس^۱ در مقاله «بی‌بی شهربانو و بانو پارس» مقبره بی‌بی شهربانو را به آناهید زرتشتیان قبل از اسلام نسبت داده است. او معتقد است که داستان فرار شهربانو از کربلا افسانه‌ای بیش نیست و به دلیل زمینه‌های دینی، ایرانیان جذب مقبره شهربانو شده است. درواقع، هسته اصلی بنای مزبور در دوره ساسانی ساخته شده است

(MaryBoyce, 1967: 130). ایزدور خاکسی هم در مورد اهمیت الهه آناهید می‌گوید: در اکباتان برای ناهید همیشه یک آتش روشن بود. این روند، نشان می‌دهد که در پایان حکومت اشکانیان به دلیل حمایت و تأثیرات ایدئولوژیک سیاسی شاهان که متعاقباً بر شرایط اقتصادی و فرهنگی و تشدید و تقویت ارزش‌ها و هنجارهای جاری شده در بین توده عموم تأثیر می‌گذاشته، آناهیتا به عصر طلایی و اوج شکوه و درخشش خود از لحاظ ارزش و جایگاه اجتماعی دست‌یافته است.

در ادامه انتقال روند الگوی ارزشمند آناهیتا در دوره اشکانیان به عصر ساسانیان، دین زرتشت که به علت گذشت سال‌های طولانی، قدمت و قدرت بیشتری یافته بود، به‌مرور وجود تندیس را به علت شیوع بت‌پرستی مضموم شمردند، اما شاهان این سلسله هم آناهیتا را گرمی داشته و اعتقاد داشتند، ایزدان باستانی چون آناهیتا، حافظ و نگهبانان فرمان روایان هستند. برای مثال در برخی از کتیبه‌های مربوط به این دوران «نرسی و شاپور سوم حلقه سلطنت را از آناهیتا دریافت می‌کنند» (ChristianSen, 1988: 28). به گفته لوکوسین:

پس از تصرف پارس به دست ساسانیان آناهیتا ارجمندتر شد. بابک از جانب بهرام دوم نگهبان آتشکده‌های اردشیر و آناهید، بانوی اصطخر شد و بالاخره آناهیتا تا حدی ارزشمند شد که کار اهورامزدا بالا گرفت و آیین مزدیسنا و مغان در کشور تبدیل به نیروی بزرگ شد. همچنین جمشید بر فراز کوه (هرازیتی)، صد اسب و هزار گاو و هزار گوسفند را به آناهیتا هدیه کرد و از او خواست بر بدی‌ها مسلط گردد. فریدون هم هدایایی به او اهدا کرد و از او طلب کرد تا بتواند در مقابل اژی‌دهاک بر او توانایی یابد (Hillens, 2008: 71) (تصویر ۴).

۱. استاد دانشگاه و پژوهشگر آیین زرتشتی که تمام عمرش را به پژوهش در رابطه با ایران باستان و آیین آن صرف کرده است.

تصویر ۴: نقش رستم، نرسه شاه ساسانی (وسط)، آناهیتا (راست) (Girshman, 2008: 176)

به دلیل همین تجسم نیافتن آناهیتا در قالب تندیس زمینی، به علت دوری جستن از ترویج بت پرستی در آیین زرتشت، به تدریج تجسم او را از اذهان دور کرد. در ادامه راه «ظهور اسلام در قالب حمله اعراب به ایران و به دست مسلمانان در اواخر دوره ساسانی، در قرن ۷ میلادی و در زمان خلافت ابوبکر که در زمان عمر به اوج خود رسید و در زمان عثمان به سقوط کامل دولت ساسانی در سال ۶۵۱ میلادی مطابق سال (۲۰ هجری) و کشته شدن یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی شد. بدین ترتیب سرآغاز پارادایم مذهب و تغییر ایدئولوژی از زرتشت به اسلام فراهم شد» (Hillens, 2008: 71). دین اسلام هم همانند دین زرتشت نه تنها پرستیدن و ساخت تندیس‌های مختلف از ایزدان باستانی را ممنوع کرد، بلکه با مذموم شمردن آتش و ساخت مساجد بر روی آتشکده‌ها، آخرین جایگاه برای نمود ایزدانی همچون آناهیتا را به دلیل هم‌راستا نبودن با هنجارها و ارزش‌های ایدئولوژیک سیاسی و فرهنگی حاکم بر ساختار اعتقادی خود کم‌رنگ‌تر و حتی حذف کرد، اما از آنجاکه بنای اعتقاد اسلام ضمن تأکید بر یکتا پرستی بر امر اختیار در دین بنا شده بود، آئین گرامی داشت الهه آناهیتا در پیوند با تمدن‌های باستانی ایران به صورت سینه‌به‌سینه انتقال یافت. غلبه قشر کشاورز بر سایر جمعیت جامعه در آن زمانه و زمینه باعث شد تا مراسم بزرگداشت آناهیتا در سایه اعتقادات اسلامی و با ادامه پارادایم مذهب از قالب زنی باشکوه، گوشواره به گوش و گردانه به دست، با کمربندی در میان و بروز ویژگی‌های پر زرق و برق و شاهانه در قالب تجسم زمینی دوباره به آسمان‌ها

در آتشکده‌های این دوران همچنان جایگاهی والا به آناهیتا، ایزد بانوی باستانی و شکوهمند اختصاص می‌گیرد. همچنین، بر ارزش و احترام این خدا بانو در نظر حاکمان و مردم در ایدئولوژی (مذهبی، سیاسی، فرهنگی و از همه مهم‌تر اقتصادی) به دلیل نزولات جوی مهر تأیید می‌زند. از جمله این آتشکده‌ها که بعد از ظهور زرتشت «در حفاری‌های استروناج در تپه نوشجان در ۳۰ کیلومتری ملایر کشف شده، مربوط به دوران مادها است. همچنین معابد کعبه زرتشت در نقش رستم و زندان سلیمان در پاسارگاد که در آن حضور آناهیتا به چشم می‌خورد.» (Hillens, 2008: 71). همچنین آتشکده‌های دیگری که جزء معابد آناهیتا به شمار می‌رفته‌اند، به شرح زیر است: «۱. آتشکده آذرگشنسب یا آتش شهریان واقع در آذربایجان. ۲. آتشکده آذربرزین مهر یا آتش کشاورزان در خراسان، ریوند، شمال غربی بیشاپور. ۳. آتشکده آذرقربیع یا آتش روحانیون که مطابق بندهش هندی در کوه رشن در ایالات کابل واقع شده و به گفته طبری، ساسان پدر بزرگ اردشیر بابکان، تولید این معبد را بر عهده داشته است» (Hillens, 2008: 71). حضور حجم بالای آتشکده‌های مختلف نشان می‌دهد، مردمان کهن حتی پس از ظهور زرتشت با وجود فاصله زمانی و ایدئولوژی مذهبی متفاوت، بیشترین هدایا و جایگاه را برای آناهیتا در نظر می‌گرفته‌اند. به‌طور کلی این ایزد باستانی همواره جایگاه برجسته خود را در میان حکومت‌های باستان (هخامنشیان، سلوکی و اشکانی و ساسانی) حفظ کرده و دچار دگرگونی هویتی نشده است، اما ناگفته نماند که به‌مرور

فرستاده شود. به تدریج تجسم ویژگی‌های دقیق او به دلیل کمرنگ شدن نقشش در زندگی حاکمان و مردم، رنگ باخت. مراسم مربوط به قربانی دادن برای او به دلیل تأکید اسلام بر ارزش‌هایی همچون سادگی و همچنین تغییرات اقتصادی، اجرای مراسم برای او را از سمت حاکمان به سمت مردم سوق داد. از آنجایی که عموم مردم از توانایی اقتصادی هم‌شأن شاه که در ادوار قبل بانی قربانی دادن‌ها برای آنهایتا بود، برخوردار نبودند، شکل و شمایل دقیق و به تبع آن هویت این الهه را به تدریج در گذر زمان مستعد تحول کرد. از این‌رو، باعث شد تا آنهایتا در آینده پیش‌رویش با تبدیل به عروسک باران، به‌عنوان نمادی از الهه آنهایتا در مراسم باران‌خواهی و در میان طبقه کشاورز حضور یابد.

مراسم دعای باران در شهرستان رشتخوار به عنوان اثر هنری نهایی تکرارشونده (عروسک اتلومتلو)

خشکسالی یکی از بلاهای طبیعی است که بی‌تردید «اثرات قابل‌توجهی را بر کاهش تولیدات علوفه و خوراک دام و به تبع آن تولیدات دام و محصولات کشاورزی می‌گذارد. همچنین، خسارت قابل‌توجهی را نیز متوجه نظام سنتی و طبقه کشاورز می‌کند» (MirSuleiman, 2018: 59). اهالی کشاورز شهرستان رشتخوار با بروز فصل سرما، به‌منظور شکستن طلسم خشکسالی، همانند سایر شهرهای ایران و بسیاری از شهرستان‌های دیگر خراسان، مراسمی آئینی و کهنی به نام دعای باران را با الهام از الهه ارزشمند آنهایتا جهت بارش نزولات جوی، برگزار می‌کنند. این مراسم که در روند انتقال از سالیان دور تا کنون، با وجود تغییر به پارادایمی جدید به نام مذهب یا اعتقاد به خدای یگانه یعنی (الله) از عصر اسطوره‌ای و پیشامتنی خود فاصله زیادی گرفته، اما مردم این منطقه بنا بر باورهای دیرین با دعا و راز و نیاز به درگاه خداوند،

از او طلب بارش باران و نزولات جوی را می‌کنند. این مراسم که شباهت‌هایی با سایر مراسم دعای باران در ایران دارد، تقریباً در تمامی آن‌ها طلب باران انجام می‌شود، اما دارای تفاوت‌هایی هم هست که بدان می‌پردازیم. مراسم دعای باران این شهرستان که با عنوان اختصاصی (خدا، خدا، تو بارون) یا (الله بده تو بارون به همت مزارون) نام‌گذاری شده است، رهبری آن را باید مردی که همگان معتقدند باید از سرشتی پاک برخوردار باشد، بر عهده دارد. در روند این مراسم ابتدا عده‌ای از افراد که در اکثر موارد مردان هستند، شروع به ساخت عروسکی به نام اتلومتلو به‌وسیله چوبی ساده که شاید روز قبل از درختی چیده باشند، به همراه پارچه‌های مندرس می‌کنند. تصویر ۵، ظاهر عروسک اتلومتلو که بسیار شبیه مترسک است، چندان دوست‌داشتنی و زیبا نیست. همچنین، سر او که به‌وسیله تکه پارچه‌ای پوشانده شده، شخصیت مؤنث بودن او را نشان می‌دهد. اجرای مراسم دعای باران اینگونه است که شب هنگام، رهبر گروه، به همراه حدوداً ۲۰ یا ۳۰ نفر از مردان کشاورز دارای نیت پاک با در دست گرفتن عروسک اتلومتلو، حرکت و راهپیمایی را در میان محلات و خیابان‌های شهر آغاز می‌کند. در ادامه به‌صورت دسته‌جمعی همان‌طور که در تصویر ۶، مشاهده می‌شود ترانه‌ای را در زمان حال به‌صورت زیر می‌خوانند:

اتلومتلو/ خدا خدا تو بارون/ از همت مزارون/ اونای که دیمه کاشتن/ اوی د جوی نداشتن/ خدا بده تو رحمت/ به آبروی محمد/ چپو پنییر مایه/ سگش فتیرمایه/ بزغاله شیرمایه/ اتلو، متلو/ گندم که سینه‌چاک/ از توشنگی هلاکه/ گل‌های زرد لاله/ د زیرخاک مناله/ از غم اوو جعله/ اتلوی ما توشنه شوده/ ورکوه و ور پوشته شوده/ اتلو، متلو، بارون کن/ بارون بی پایون کن.^۱

۱. برای آگاهی از شرح ترانه و جزئیات بیشتر در مورد اجرای مراسم دعای باران، ر.ک: (Aghaei rad, 2015: 52)

تصویر ۵: ساخت عروسک اتلومتلو (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۶: راهپیمایی و گرداندن عروسک اتلو متلو در میان محلات (مأخذ: نگارندگان)

علت قرارگیری در کنار رودخانه فصلی به نام کهریزک به همین نام مشهور است، فراهم می‌آورند. در روند پخت بلغور گندم که این بار زنان در این امر بیشتر مشارکت دارند، ضمن پختن بلغور گندم نباید سخنی جز دعا و ذکر خدا به زبان بیاورند، زیرا مردم این شهرستان (رشتخوار) عقیده دارند، این کار دعای باران را بی‌اثر خواهد کرد. در انتها بعد از آماده شدن بلغور، آن را در میان بانیان اجرای مراسم پخش می‌کنند (تصویر ۷).

اجراکنندگان ترانه باران در ادامه با جمع‌آوری نذورات مردمی شامل کاسه‌ای آرد، گندم، حبوبات و یا هر آنچه مردم در خانه‌های خود موجود دارند و می‌توان آن‌ها را جایگزین قربانی‌های شکوهمند دوره پیشازرتشتی و زرتشتی در نظر گرفت، ضمن توسل جستن به حضرت عباس^(ع) به خاطر نقش خطیری که در رساندن آب به کودکان واقعه عاشورا داشته است، تدارک تهیه بلغور گندم که غذای محلی این منطقه است را در مزار مقدسین شهر، مخصوصاً مزاری که واقع شده در ۲ کیلومتری جاده رشتخوار به خواب است و به

تصویر ۷: جمع‌آوری نذورات (مأخذ: نگارندگان)

مراسم است، بعد از اتمام مراسم، عروسک اتلومتلو را در میان کودکان رها می‌کنند تا با آن مشغول بازی شوند و مانند شی ناچیز، او را به دور می‌اندازند. مرور خشکسالی‌های استان خراسان رضوی، به‌ویژه شهرستان رشتخوار نشان

اجراکنندگان مراسم و عموم مردم این شهرستان به دلیل تجربه‌های چندین ساله اعتقاد دارند، در اکثر موارد روز بعد یا در روزهای آتی حتماً باران خواهد بارید، اما باوجود اعتقاد راسخ بر تأثیر حضور این عروسک که یکی از ملزومات این

باین وجود، اجراکنندگان دعای باران شهرستان رشتخوار، برای مراسم دعای بارانی که سال‌های بعد برگزار خواهد شد، به دلیل اینکه ساخت عروسک اتلومتلو نیاز به صرف وقت زیاد و هزینه هنگفتی ندارد، آن را دور انداخته و دوباره برای مراسم سال‌های آتی به راحتی آن را می‌سازند (تصویر ۸).

تصویر ۸: بچه‌ها در حالی بازی با عروسک اتلومتلو (مأخذ: نگارندگان)

تندیس آن‌ها و قربانی دادن به اندازه ۱۰۰ رأس اسب و ۱۰۰۰ گوسفند و ۱۰۰۰ گاو در دوره پیشازرتشتی و زرتشتی را نداشتند، سبب شد تا این الهه در مسیر رسیدن و تبدیل شدن به عروسک اتلو متلو تحت تأثیر دگرگونی در گذر زمان دچار تغییر هویت شود. هرچند در اینجا جنسیت این الهه به عنوان الگویی از یک ایزد بانوی مورد احترام در ایران باستان با پوشاندن یک روسری که آن‌هم تحت تأثیر هنجارهای اسلام مبنی بر پوشش بر روی موها حفظ شده، اما به دلیل ندانستن جایگاه و هویت او در بین عموم و حتی افراد برگزارکننده، مراسم با عبور و فاصله گرفتن از دوره مادرسالاری، حتی رهبری این گروه را باید مردی با سرشت پاک بر عهده داشته باشد. از این رو، مقام او را از حد یک خدا بانوی ارزشمند و باشکوه به عروسکی مترسک‌وار و بی‌ارزش تغییر داده است. این انتقال به شیوه‌ای بوده است که اگر از هرکدام از افراد برگزارکننده مراسم در مورد شخصیت و فلسفه حضور و هویت این عروسک سؤال شود، با جواب: نمی‌دانیم، پدران ما نیز این عروسک را می‌ساختند، روبرو می‌شویم. البته ناگفته نماند که اگرچه مقام آن‌ها به عروسک اتلو متلو تنزل پیدا کرده، اما اجرای این مراسم فی‌نفسه و در ارتباط با بزرگداشت مقام آن‌ها برگزار می‌شود. این آئین با وجود انتقال به روش سینه‌به‌سینه در

می‌دهد، کم‌آبی و عدم بارندگی از مسائل اصلی این شهرستان است. همچنین «شرایط اقلیمی، خاطرات و آداب و رسوم، آیین‌های باران‌خواهی و دعاها و نیایش‌ها و آثار مکتوب نشان می‌دهد که در ۵۰۰ سال گذشته تقریباً در هر دوره نه‌ساله، خشکسالی، خراسان رضوی و جنوبی را درنور دیده» (Ezzati&Khezri, 2011: 84).

عروسک اتلومتلو که نامش را از مترسک‌های سریالی‌های خود اقتباس کرده‌اند، در میان کودکان و بعضاً بزرگ‌ترها هم با خطاب قرار دادن و تشبیه یکدیگر با این نام، به عنوان نمادی از توهین به دلیل شکل نامتناسب و عدم کارایی این عروسک در نظرشان جنبه مضحک‌تری به این عروسک می‌دهد. در واقع، با مشاهده تصویر اتلومتلو ناخودآگاه چیزی به جز مترسک هم در ذهن بیننده تداعی نمی‌شود. این عروسک که با الگو گرفتن از پیشامتن اولیه خود، الهه آن‌ها در دوران پیشازرتشت و پسازرتشت موجودیت یافته، به عنوان اثر هنری نهایی تکرار شونده، یا متن نهایی، طبق نگاه تکوینی، به‌طور اتفاقی و ناگهانی به وجود نیامده است. بنابراین، مادامی‌که عناصر اصلی و هویتی الهه آن‌ها شامل «منظره، فضا یا صحنه، شکل و شمایل، شخصیت‌ها، لباس و موقعیت اجتماعی به‌وسیله تقلیل، تقویت، از شکل افتادگی، وارونگی، تشدید، تضعیف و جانیشینی دگرگونه شوند، باید بعد از در نظر گرفتن جنبه دگرگونی مبتنی بر دیدگاه ساختارگرایی صرفاً تفاوت جری را نشان دهد» (Ramin, 2012: 566) تا به عوامل درونی و هویتی این الهه صدمه‌ای وارد نشود. در اینجا تأثیر پیرامتن‌های ایدئولوژیک اقتصادی، مذهبی و سیاسی با تغییر بانی اجرای مراسم از پادشاه به مردم که توانایی دسترسی به

دگرگونی شده است. همچنین، شرایط ایدئولوژیک حاکم بر زمانه و زمینه و تغییر بنیان اجرای مراسم بزرگداشت آن‌ها تا از سمت حاکمان به توده عموم مردم که توانایی قربانی دادن‌های باشکوه دوره‌های پیشازرتشتی و زرتشتی را نداشته‌اند و به شیوه وصف شکوه ظاهری او در اوستا هم دسترسی نداشته‌اند، باعث شده تا بر اساس نوع دریافتشان از پیشامتن و الگوی اولیه دست به خلق شخصیتی جدید به نام عروسک اتلومتلو بزنند. عروسک اتلومتلو همان الهه آن‌هاست که به علت دگرگونی هویت در عوامل درونی و ساختاری این الهه، همچون شکل و شمایل و شخصیت و نحوه لباس و موقعیت اجتماعی او به‌وسیله تقلیل، از شکل افتادگی و وارونگی و جان‌شینی، به دلایل تأثیر پذیرفتن از تغییرات ایدئولوژیک سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی، تحت تأثیر ارزش‌ها و هنجارها، در گذر زمان دچار دگرگونی هویت در عوامل درونی شده است. به‌عنوان آینده این پژوهش، می‌توان این قالب را برای تحلیل سایر الهه‌های حضور یافته در مراسم و آیین‌های اقتباسی از فرهنگ ایران باستان استفاده کرد.

Reference

- Amouzgar, Jaleh. (2001). *Mythological history of Iran. Volume 1*. Tehran: Samt. Print 3.
- Aghaei Rad, Alireza. (2015). *Wishing for rain: a look at rain-seeking customs and rituals in Iran and some parts of the world*. Tehran: Dynamic companion test. 1st edition.
- Ansari Nasab, Benjamin. (2012). "Semiotic analysis of Qibla ritual (praying for rain in Qom)". *Hormozgan Cultural Research Journal*, Volume 3, (Number 5), 45-58.
- Barian, Pierre. (2012). *History of the Achaemenid Empire. Volume 1*. Translated by Mehdi Samsar, Tehran: Alam. First edition
- Behrouzinia, Zohreh. "Examination of Jan Bakshi Anahita's footsteps on the dolls of Baranchoi.ritual", *Theater*, (No. 61). 11-26
- Bernard Lewis of ISLAM, p.15-16 sasanian iran(224-651 icE):Portrait of alate Antique Empire, mazda.publishers, p.101.
- Boyce, Mary. (1967). "Bibi Shahrbanu and Banu Pars". *Historical studies*. Translated by Hassan.Javadi. Volume 2, (No. 3 and 4), 135-143

قالب فرهنگ شفاهی که بسیار پویا و قابل‌تغییر است، در دل تاریخ تا رسیدن به مراسم خداخدا تو بارون، کماکان پابرجا مانده است و هنوز هم عموم مردم این شهرستان و مخصوصاً طبقه کشاورز برای آب جایگاه والایی را در نظر می‌گیرند. هرچند نحوه قربانی دادن‌ها باوجود نزول به مرحله‌ای ساده به دلیل واگذاشته شدن این مراسم بر دوش عموم مردم دچار تغییراتی شده، اما این تغییر جرئی است، زیرا هویت کلی و ارزشمند این مراسم کماکان باقی‌مانده است. در این میان، نکته مهم و حائز اهمیت شخصیت و هویت عروسک اتلومتلو است که طبق روند این پژوهش اگرچه به‌مرور و در گذر زمان به وجود آمده، اما این تغییر در عوامل درونی و تأثیرگذار هویتی این الهه است. جایگزینی عروسک مترسک‌وار اتلومتلو که با چوب و پارچه‌های مندرس و بی‌ارزش آذین یافته به‌جای آن‌ها، این خدا بانوی ظهوریافته در ایران باستان و اعتقادات زروانی، تحت عنوان زنی زیبا، نیرومند و خوش‌اندام و با کمربندی به میان‌بسته، بالابند و آزاده، با شاخه‌ای برسم در دست که گوشواره‌ای چهارگوش، بر گوش گردن‌بندی را نیز بر گردن دارد، به دلایل تأثیر پذیرفتن از تغییرات ایدئولوژیک سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی، تحت تأثیر ارزش‌ها و هنجارها، در گذر زمان به‌وسیله تقلیل و وارونگی و از شکل افتادگی نسبت به الگو و پیشامتن اولیه و ثانویه، در رسیدن به متن نهایی دچار دگرگونی هویتی شده است.

نتیجه‌گیری

مفهوم دگرگونی در نقد تکوینی این امکان را به وجود می‌آورد که عناصر اصلی یک آیین را که هنرمندان، مردم و یا سایر حوزه‌های فرهنگی مختلف آن را دگرگون کرده‌اند، مورد مطالعه و تحلیل قرار گیرد. بنابراین، با تکیه بر مفهوم دگرگونی در نتیجه این مقاله می‌توان بیان داشت، عروسک اتلومتلو در دعای باران شهرستان رشتخوار با الهام از الهه ارزشمند آن‌ها در ایران باستان به‌عنوان متن نهایی و اثر هنری تکرار شونده، به وجود آمده است، اما با این وجود، به دلایل انتقال به روش سینه‌به‌سینه در فرهنگ شفاهی و متأثر شدن از هنجارهای سیاسی، اجتماعی و مذهبی دین زرتشت و اسلام، همچون تأکید بر سادگی و مذمت ساخت تندیس و تخریب آتشکده‌ها به‌عنوان آخرین پایگاه‌های بروز آن‌ها تا دچار

- system of Imam Reza (a.s.) case study: Dua seeking rain". Farhang Razavi, (No. 29). 35-58.
- Nyberg Henrik, Samuel. (2004). Religions of ancient Iran. Volume 1. Translated by Saifuddin Najmabadi, Tehran: Shahid Bahonar University of Kerman. Print 1.
- Pordawood, Ibrahim. (2014). Yashta. Volume 2. Tehran: Asatir. Print 2.
- Pourbakhtiar, Ghafar, and Hamida Khosravi. (2013). "The position of the goddess Anahita and the goddess of water in the beliefs of the Sasanians". History of research, (No. 60). 59-72.
- Qadri, Sasan. (1979). Part of the fourth chapter of the book History of Social Developments in Iran. Volume 1. Tehran: Rang Ab.
- Ramin, Ali. (2012). Sociology of art. Volume 1. Tehran: Nashrani. Printing turn 14.
- Rezaei, Ali. "Looking at the place of water in the lives of the people of Hormozgan", page book, (number 63). 21-25.
- Rouhani Guchani, Ali; Sasanpour, Shahrazad; Abadian, Hossein and Kazemi Rashid, Munira. (2018). "The theory of cultural diffusion and evolution of rituals and mourning in the Qajar period". Research Journal of Great Khorasan, Volume 9. (No. 35), 72-75.
- Sadeghlou, Tahira and Khairabadi, Hamid. (2018). "Analysis of the effects of drought on the resilience of villagers' livelihood capitals (a case study of Brakoh-Jalgeh Majhan Khosf villages, Khosf city)". Research Journal of Greater Khorasan, Volume 9, (No. 37), 87-104.
- Samudi, Farah. (2010). Goddess of women in ancient Iran and India. Volume 1. Tehran: Aron. Print time 1.
- Tavakoli, Zahra, and Ismail Salaripour. (2015). The effects of drought on the water resources of Rashtkhar city. Volume 1. Torbat Heydarieh: Qutb vision. 1st edition.
- URL 1:
<https://www.flickr.com/photos/carolemage/8167358544>
- Boyce, Mary. (2013). History of Zoroastrian Cult. Volume 2. Translated by Homayoun Sanetizadeh, Tehran: TOS. First edition
- Carnoy, Albert Joseph. (2004). Iranian mythology. Volume 1. Translated by Ahmad Tabatabai, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. Print time 2
- Christian Sen, Arthur. (1987). Iran during the Sasanian era. Volume 1. Translated by Rashid Yasemi, Tehran: Saade Mazazer. Fifth edition.
- Ezzati, Ezzatullah and Khazari, Mohammad Hassan. (2010). "The place of Great Khorasan in water geopolitics". Research Journal of Great Khorasan, volume 1, (number 2), 75-96.
- Girshman, Roman. (2008). Iran from the beginning to Islam. Translated by Mohammad Moin, Tehran: Samir. Printing turn 1.
- Girshman, Roman. (2019). Iranian art in the Parthian and Sasanian periods. Translated by Bahram Farhvoshi, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. Printing turn 3.
- Hassan, Hatami (1992). "People's culture: Glabarun; Praying for rain in Kazerun". Kolk, (No. 29). 202-197.
- Hillens, John Russell. (2008). Knowledge of Iranian mythology. Volume 1. Translated by Jale Amouzgar and Ahmad Tafzali, Tehran: Nashchershme. Print turn 2.
- Karimian, Hossein. (1976). Tehran in the past and present. Tehran: National University of Iran. Print 1.
- Kazemzadeh, Parvin. (2012). "An analysis of the reasons for the formation of the belief in the deity of women in ancient Iran", Religious Researches, (No. 26). 49-74.
- MirSuleiman, Javad; Ong, Majid and Barani, Hossein. (2018). "Validation analysis of Ashir resilience assessment indicators against drought case study: Kermanj nomads of North Khorasan". Great Khorasan Research Journal, Volume 9, (No. 37), 62-47.
- Mollai, Genghis. (2013). Aban Yasht (Avesta hymn in praise of Suranahid camp). Volume 1. Publisher: Great Islamic Encyclopedia Center.
- Namvarmotlaq, Bahman, and ShekarAllah Asadolahi. (2013). Criticism in literature and art. Volume 1. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. Print 2.
- Nursaideh, Ali Akbar, and Always Pourbairam. (2019). "Semiological analysis of the discourse